

АСАБЛІВАСЦІ ФАРМІРАВАННЯ ДЫЯЛЕКТНЫХ НАЗВАЎ ЗАСЦЕЖАК АДЗЕННЯ

У артыкуле аналізуюцца тыпы структурна-семантычнай матывацыі беларускіх дыялектных найменняў засцежак адзення і характар іх лакалізацыі ў гаворках беларускай мовы.

Ключавыя словы: *дыялект, дыялектная зона, матывацыя, лінгвагеаграфічны аналіз, арэал пашырэння.*

The article analyzes the types of structural-semantic motivation of the Belarusian dialectal items of clothing fasteners and their localization in the dialects of the Belarusian language.

Засцежкі для адзення, што выконвалі як утылітарную, так і эстэтычную функцыю, былі пашыраны на ўсёй тэрыторыі Беларусі. Адзін з распаўсюджаных відаў са старадаўніх часоў – разнастайныя гузікі. Паводле археалагічных звестак, “на неалітычных помніках Беларусі знойдзена шмат караляў і гузікаў. На адзенне нашываліся квадратныя і прамавугольныя бурштынавыя гузікі” [2, с. 3 – 4].

Сучасныя гаворкі беларускай мовы для наймення гузікаў выкарыстоўваюць лексемы *гузік, гуз, пугаўка* і інш. Агульная пашыраная намінацыя – *гузік*, а таксама яе фанетычныя і марфалагічныя варыянты [6, к. 217]. Этымалагічны слоўнік сведчыць, што назва была вядомая ў старабеларускай мове (*кгуз, гузь, кузь, кгузык, гузык*), гэта запазычанне з польскай мовы (*guzik*) [16, т. 3, с. 112].

У межах віцебска-магілёўскай групы гаворак паўночна-ўсходняга дыялекту і на ўсходзе Гомельшчыны пашырана лексема *пугаўка* (фанет. *пугаўка, пугуўка*) [6, к. 217]. На думку даследчыкаў, лексема паходзіць ад ст.-рус. *пугва, пугвица, пугвица* ‘шарападобнае ўпрыгожанне’ – запазычання з гоцк. *rigge* ад германскага кораня **rig* ‘дзьмуць, надзьмуваць’ [7, с. 183]. Лексема *пуговица* – нарматыўная адзінка рускай літаратурнай мовы, такім чынам, можна меркаваць, што найменне распаўсюдзілася пад лексічным уплывам рускай мовы, пра гэта сведчыць і арэал пашырэння назвы ў беларускай народна-дыялектнай мове.

Значная колькасць дыялектных найменняў гузікаў – вынік метафарызацыі. Так, у Полацкім раёне адзначана назва *пупок* [6, к. 218], у Столінскім і Глускім – *пуплік* ‘гузік у кажусе’ [14, т. 4, с. 270], у Шумілінскім – *пукля, пупік* [9, т. 4, с. 185, 188]. Верагодна, назвы звязаны з *пуп, пупок* ‘невялікі акруглы выступ’ [13, с. 526] і ўтварыліся ў выніку метафарычнага пераносу на аснове вонкавага падабенства пэўных рэалій.

У заходнепалескіх гаворках драўляны гузік называюць *калодачка* [6, к. 218], што відавочна звязана з *калода* ‘кароткае тоўстае бярвяно’ [13, с. 266]. Найменне *таўкач* і яго суфіксальныя дэрываты *таўкачык, таўкачок* спарадычна ад-

значаны ў гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту [6, к. 218; 9, т. 5, с. 94; 15, с. 175], параўнаем з *таўкач* ‘кароткая прылада з патоўшчаным круглым канцом, якой таўкуць што-н.’ [13, с. 655].

Намінацыя *бурка* зафіксавана ў гаворцы жыхароў Мазырскага раёна [5, с. 283], *буркало* – у Драгічынскім раёне [6, к. 218]. Трэба адзначыць, што лексема *буркалы* бытуе ў беларускай народна-дыялектнай мове таксама ў значэнні ‘вочы’, падобныя найменні вядомы рускай мове, параўн. рус. *буркалы* ‘выпучаныя вочы’, ‘мыльныя бурбалкі’ [16, т. 1, с. 417]. Відавочна, што назвы аформіліся ў выніку метафарычнага пераносу паводле знешняга падабенства прадметаў.

У маўленні жыхароў Пастаўскага, Смаргонскага, Баранавіцкага раёнаў адзначана лексема *бірка* [9, т. 1, с. 187], на Пастаўшчыне занатаваны і дэмінітыў *біртачка* [9, т. 1, с. 187]. Назва вядома ў суседніх славянскіх мовах, параўнаем з рус. *бирка*, укр. *бирка* ‘драўляны гузік’ [16, т. 1, с. 185], укр. *бирка* ‘розныя драўляныя вырабы’ [3, т. 1, с. 185]. Не выключана, што назва гузіка звязана з лексай *бірка* ‘палачка або дошчачка, на якой нарэзамі вёўся ўлік чаго-н.’ [13, с. 88].

Можна меркаваць, што падобным чынам аформілася намінацыя *вóрчык*, зафіксаваная ў гаворцы Шчучынскага раёна [9, т. 1, с. 329]. Названая лексема ў беларускіх гаворках выступае таксама ў значэннях ‘барак, пры дапамозе якога запрагаюць каня ў плуг; брусок з жалезным крукам пасярэдзіне, за які зачэпляюцца пастронкі’ [16, т. 2, с. 197]; ‘каромысел у вупражы’ [9, т. 1, с. 328].

Сярод найменняў гузікаў адзначаны назвы, якія ўтварыліся шляхам метаніміі. Так, у сярэднебеларускіх і заходнепалескіх гаворках спарадычна адзначана найменне *цурка* ‘драўляны гузік прадаўгаватай формы’ [6, к. 218; 11, с. 148]; параўнаем з найменнем *цурка* ‘палка’, ‘невялікі адрубак бярвяна, сухіх, тоўстых галін’ [8, с. 281], а таксама з назвай *цурачка* ‘маленькі кавалачак чаго-н. (паперы, матэрыялу і г. д.)’ [11, с. 174]. Можна меркаваць, што найменні *царубалка* (Быхаўскі р-н) [6, к. 218], *цурубалка* (Брагінскі р-н) [15, с. 191], *цурбалка* (Рэчыцкі р-н) [6, к. 218] – вытворныя ад *цурка*. У гаворках цэнт-

ральнай зоны беларускіх народных гаворак адзначана найменне *палачка* (фанет. *пальца*) [6, к. 218], параўнаем з *палка* (памянш. *палачка*) 'эрэзаны тонкі ствол або тонкая галіна без сукоў, а таксама ўвогуле прадмет такой формы' [13, с. 429].

Некаторыя найменні гузікаў можна кваліфікаваць як запазычанні з суседніх моў. Так, у межах усходняй зоны беларускіх народных гаворак спарадычна адзначана лексема *бірулька* [6, к. 218; 10, с. 126; 9, т. 1, с. 188]; параўнаем з рус. *бирюлька*, укр. *бирюлька* 'розныя драўляныя вырабы' [16, т. 1, с. 352]. Не выключана, што назвы *бірубалка*, *бірубалка* (Лагойскі, Талачынскі р-ны) [6, к. 218; 15, с. 21] – вытворныя ад *бірулька*.

Шэраг народна-дыялектных намінацый гузікаў можна інтэрпрэтаваць як лексічныя запазычанні з літоўскай мовы.

У межах паўночна-заходняй зоны беларускіх народных гаворак адзначана лексема *буртка* (Ашмянскі, Пастаўскі р-ны) [9, т. 1, с. 244, 245], а таксама вытворныя найменні *буртучок* (Ашмянскі р-н) [9, т. 1, с. 245], *буртучка* (Пастаўскі, Валожынскі, Іўеўскі р-ны) [6, к. 218; 9, т. 1, с. 244], *буртучка*, *бартучок* (Ашмянскі р-н) [6, к. 218; 9, т. 1, с. 171], параўнаем у гэтай сувязі з літ. *būrtas* 'чатырохвугольны кавалак дрэва' [9, т. 1, с. 244].

Намінацыя *брызгуль* зафіксавана ў Гродзенскім, Дзятлаўскім, Воранаўскім, Ваўкавыскім і Ляхавіцкім раёнах [9, т. 1, с. 227], параўнаем з літ. *brizgūlis* 'дубінка' [16, т. 1, с. 388], 'драўляны гузік' [9, т. 1, с. 227], а таксама *brizgūlis* 'аброць' [4, с. 43].

Як запазычанні з літоўскай мовы можна разглядаць і наступныя лексемы: *брузукель* (Воранаўскі р-н), *бруздукель* (Ашмянскі р-н), *бурзукель* (Іўеўскі р-н) [9, т. 1, с. 220], *брызукель* (Шчучынскі р-н) 'гузік' [12, с. 65]; параўнаем з літ. дыял. *bruzdūklis* 'драўляны гузік' [4, с. 63].

Адзначана група найменняў, якія аформіліся паводле функцыянальнай тоеснасці адпаведных частак адзення. Так, у гаворках Палескага рэгіёна ў якасці назвы гузіка адзначана найменне *учкўр* [6, к. 218], гэтая лексема таксама вядома ў гаворках беларускай мовы ў значэнні 'пояс, які сцягвае штаны'.

Жыхары Чэрвеньскага раёна называюць гузік *гаплік* (*гаплюк*), *аплік* (*аплюк*) [9, т. 1, с. 421], назва *гапачка* 'самаробны гузік' занатавана ў маўленні жыхароў в. Еленка Дзятлаўскага раёна [11, с. 111]. Дыялектныя лексікаграфічныя крыніцы сведчаць, што гэтыя лексемы вядомы ў беларускай народна-гутарковай мове ў значэнні 'кручок для зашпільвання адзення'.

Як вядома з матэрыялаў этналагічных і лексікаграфічных крыніц, у якасці засцежкі для адзення шырока выкарыстоўвалася шпілька. Най-

менне *шпілька* – агульнапашыранае. У межах цэнтральнай дыялектнай зоны і ў заходнепалескіх гаворках бытуе назва *шпілька*, намінацыя *шпўлька* адзначана ў маўленні жыхароў Петрыкаўскага, Мазырскага, Хойніцкага, Лоеўскага раёнаў [6, к. 221].

На тэрыторыі паўночна-ўсходняга дыялекту пашырана намінацыя *булаўка* [6, к. 221], якая паходзіць ад *bula* 'гуз, шышка' [16, т. 1, с. 407]. На думку этымолагаў, гэта найменне другаснага паходжання (з'ява кантамінацыі): *балд-а* > **бул-ава* > *булд-ава* [16, т. 1, с. 407].

Больш позні від засцежкі, які з'явіўся і пашырыўся ў перыяд масавай фабрычнай вытворчасці адзення, – металічная кнопка. Шэраг найменняў рэаліі невялікі. Так, назва *кнопка* – агульнапашыраная [6, к. 219]. Яна вядома ў суседніх славянскіх мовах, параўнаем з укр. *кнопка*, рус. *кнопка* [16, т. 5, с. 84]. Як мяркуюць этымолагі, назва паходзіць з ніжнянямецкага або верхнянямецкага *Кноор*, н.-ням. *knôr* 'гузік, булавешка', н.-в.-ням. *knôrt* 'гузік, кнопка', роднаснае н.-в.-ням. *knüpten* 'счэпліваць' [3, т. 3, с. 474].

Спарадычна ў межах паўночна-ўсходняй і цэнтральнай дыялектных зон адзначана намінацыя *машынка* 'кнопка' [6, к. 219], звязаная з *машынка* 'сукупнасць механізмаў, якія выконваюць карысную работу'. Відавочна, гэта запазычанне з польск. *maszyna*, якое з фр. *machine* 'тс', даследчыкі не выключаюць, што ў якасці мовы-пасрэдніцы магла выступаць руская мова [16, т. 6, с. 286].

Лексема *шпонка* 'кнопка' зафіксавана ў заходняй групе гаворак паўднёва-заходняга дыялекту, а таксама ў маўленні жыхароў Чэрвеньскага раёна [6, к. 219].

У беларускай народна-гутарковай мове бытуе шэраг агульных найменняў прыстасаванняў для зашпільвання вопраткі. Так, намінацыя *зацяжка* 'засцежка ў кажусе' адзначана ў Столінскім раёне [14, т. 2, с. 132]. Назва ўзыходзіць да прасл. *zateŭti* 'зацягнуць', *sateŭti* 'сцягнуць' [3, т. 2, с. 243]. У гаворцы Мсціслаўскага раёна зафіксавана лексема *занынка* [1, с. 181], яна вядома ў суседніх славянскіх мовах, параўнаем з рус. *запонка*, укр. *запонка*, чэш. *zaropa*, славенск. *zaropa*, с.-х. *запонка*, в.-луж. *srona* [10, с. 126]. Як мяркуюць беларускія этымолагі, найменні паходзяць ад прасл. *zaręnti* (<**zaręnti*) 'запнуць, зацягнуць' [16, т. 3, с. 297].

Сярод агульных найменняў засцежкі ў адзенні адзначаны лексемы з рознымі тыпамі структура-семантычнай матывацыі. Так, у маўленні жыхароў Краснапольскага раёна бытуе назва *зাপлічка* [1, с. 180], відавочна, аддзяяслоўнае ўтварэнне ад *заплікнуць* 'зашпіліць'. Падобным чынам утвораны найменні *засыцяжка* (Пухавіц-

кі р-н) [142, с. 109], *засыціжка, зішпулька* (Краснапольскі р-н) [1, с. 183, 186].

Лінгвагеаграфічны аналіз народна-дыялектных найменняў засцежак адзення паказаў, што лексіка гэтай тэматычнай групы мае розны характар лакалізацыі ў гаворках беларускай мовы. Намінацыйная матывацыя разгледжанай групы найменняў уключае ў сябе асаблівасці вытворчасці, адлюстроўвае спецыфіку народнай экспрэсіі і вобразна-асацыятыўнага мыслення, шмат найменняў утварылася ў выніку метафарычнага пераносу на аснове вонкавага падабенства пэўных рэалій.

Спіс літаратуры

1. Бялькевіч, І. К. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны / І. К. Бялькевіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1970. – 511 с.
2. Дучыц, Л. У. Касцюм жыхароў Беларусі X – XIII стст. (паводле археалагічных звестак) / Л. У. Дучыц. – Мінск : Навука і тэхніка, 1995. – 80 с.
3. Етимологічний словник української мови : т. 1 – 4. – Київ : Наукова думка, 1982 – 2003. – Т. 1. – 630 с.; Т. 2. – 569 с.; Т. 3. – 552 с.; Т. 4. – 656 с.
4. Лаучюте, Ю. А. Словарь балтизмов в славянских языках / Ю. А. Лаучюте. – Ленинград : Наука. Ленингр. отд-ние, 1982. – 211 с.
5. Лексіка Палесся ў прасторы і часе / Г. Ф. Вештарт, Л. Ц. Выгонная, І. І. Лучыц-Федарэц, В. У. Мартынаў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1971. – 216 с.

6. Лексічны атлас беларускіх народных гаворак : у 5 т. – Мінск, 1997. – Т. 4 : Побыт. – 150 с.

7. Рабаданова, Л. И. Названия одежды, головных уборов и материалов для их изготовления в памятниках старобелорусской письменности : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.02 / Л. И. Рабаданова; Ин-т языкознания АН Беларуси. – Минск, 1991. – 22 с.

8. Расторгуев, П. А. Словарь народных говоров Западной Брянщины : Материалы для истории словарного состава говоров / П. А. Расторгуев. – Минск : Наука и техника, 1973. – 295 с.

9. Слоўнік гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча : у 5 т. – Мінск : Навука і тэхніка, 1979 – 1986.

10. Сцяцко, П. У. Народная лексіка / П. У. Сцяцко. – Мінск : Навука і тэхніка, 1970. – 175 с.

11. Сцяшковіч, Т. Ф. Матэрыялы да слоўніка Гродзенскай вобласці / Т. Ф. Сцяшковіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1972. – 619 с.

12. Сцяшковіч, Т. Ф. Слоўнік Гродзенскай вобласці / Т. Ф. Сцяшковіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1983. – 671 с.

13. Глумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы. – Мінск : БелЭн, 1996. – 784 с.

14. Тураўскі слоўнік : у 5 т. – Мінск : Навука і тэхніка, 1982 – 1987.

15. Шаталава, Л. Ф. Беларускае дыялектнае слова / Л. Ф. Шаталава. – Мінск : Навука і тэхніка, 1975. – 208 с.

16. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Т. 1 – 10. – Мінск : Навука і тэхніка – Беларус. навука, 1978 – 2005.

Наталля СІВІЦКАЯ,
кандыдат філалагічных навук.

Аўтар ахвярае ганарар на развіццё часопіса.

Майстэрства творцы

СЛОВА-АЦЭНКА, СЛОВА-ХАРАКТАРЫСТЫКА Ў ТЭКСТАХ ЯДВІГІНА Ш.

Культура стварэння мастацкага вобраза ў творах Ядвігіна Ш. (Антана Лявіцкага) звязана з выкарыстаннем шматлікіх ацэнак і характарыстык, на якія багатая жывая народная мова. Нярэдка яны ў адной лексеме, што сама па сабе, без усякага кантэксту, здольная даносіць вобраз – прадметна адчувальны, лёгкі на ўспрыманне. Гэта – слова-ацэнка, слова-характарыстыка, “гаваркое” (Ф. Янкоўскі) слова. “Такія словы ствараліся тады, калі чалавек глядзеў вачыма, а бачыў сэрцам” [1, с. 18]. У артыкуле пойдзе гаворка пра выкарыстанне такой лексікі ў творах Ядвігіна Ш.

У апавяданні “Пазыка” пісьменнік ужывае назоўнік *чупрыннікі*: “...калі глянь – ажно няма маіх чупрыннікаў!” [2, с. 18]. Не ведаючы пачатку твора, наўрад ці растлумачыш семантыку гэтай лексемы. Ясна адно: яна ў адным радзе са словамі *чуб*, *чупрына*. Чупрыннікамі прэзак называе падлеткаў, якія “ўзяліся за чупрыны” – біліся паміж сабой (параўн.: *за чубы брацца, за чубы ця-*

гацца, чубы трашчаць). Найменне гаворыць само, гаворыць сваёй семантычнай празрыстасцю; яно адначасова і называе, і характарызуе.

Слова *няздара* ў сказе “...а на іншых здацца – маладыя яшчэ, няздары, вецер у галаве...” (“Сакатушка”, с. 92) характарыстычнае. Яно не проста называе таго, пра каго ідзе размова, а адразу дае характарыстыку і аўтарскую ацэнку. Лексему і сэнна ведаюць некаторыя беларускія гаворкі (Стаўбцоўшчына), дзе яна мае значэнне ‘няздатны, няздольны, няўмека’. Ядвігін Ш. ужывае слова *няздара*, гаворачы пра маладых, таму яно набывае пэўнае семантычнае адценне: *няздара* тут не проста “няўмека”, а той, хто не можа што-небудзь рабіць, бо не мае жыццёвага вопыту, навыку.

Лексема *крываніўца* звычайна выкарыстоўваецца з пераносным значэннем ‘эксплуататар, прыгнятальнік’. Арыгінальнае яе ўжыванне ў апавяданні-алегорыі “Павук”. Пісьменнік спалучае і асноўнае, і пераноснае значэнні гэтага слова: